

DARIUSZ SZPOPER

Humanitaryzacja rosyjskiego prawa karnego w dobie panowania cesarzowej Elżbiety (1741–1761)

The Humanization of Russian Criminal Law during the Reign
of Empress Elizabeth (1741–1761)

Abstract

The daughter of Peter the Great, Empress Elizabeth of Russia (1741-1761), upon ascending to the throne, attempted to amend the Code of Tsar Alexei Mikhailovich from 1649 (Sobornoye Ulozheniye) and her father's legislation. She introduced a moratorium on the death penalty, defined the age of juvenile offenders, and established rules for their accountability for committed acts. In 1754, she established a Codification Commission, which presented a draft of the new Russian Criminal Code. The paper analyzes the humanization of criminal law in this period.

KEYWORDS: Empress, Russia, Elizabeth, Peter the Great, Code of Tsar Alexei Mikhailovich from 1649 (Sobornoye Ulozheniye), Codification Commission, moratorium on the death penalty, juvenile offenders, criminal responsibility, Cesare Beccaria

SŁOWA KLUCZOWE: cesarzowa, Rosja, Elżbieta, Piotr I Wielki, Kodyfikacja cara Aleksieja Michajłowicza z 1649 roku (Sobornoye Ułożenie), Komisja Kodyfikacyjna, moratorium na wykonywanie kary śmierci, nieletni popełniający czyn zabroniony, odpowiedzialność karna, Cesare Beccaria

DARIUSZ SZPOPER, profesor nauk prawnych, Uniwersytet Pomorski w Słupsku,
ORCID – 0000-0002-8593-282, e-mail: dariusz.szpopper@upsl.edu.pl

Stosunkowo krótkie, trwające nieco ponad dekadę (luty 1730 roku – październik 1740 roku) rządy cesarzowej Anny Joannowny, zaś faktyczne władanie jej faworyta, który podążył za nią do Moskwy z kurlandzkiej Mitawy – Ernesta Johanna Birena (Birona) otaczającego się kręgiem cudzoziemców, w tym szczególnie Niemców, w dużej mierze pozbawionych jakichkolwiek kwalifikacji zarządczych i politycznych, ale częstokroć także etycznych oraz moralnych, okazywana przez nich jawnie pogarda dla wszystkiego co rosyjskie, powodowały zarówno głęboki opór, a także niechęć, tak autochtonicznych elit, jak i szerokich warstw ludowych. Na tę sytuację nałożyło się zjawisko „bironowszczyzny” – systemu rozbudowanych represji karnych oraz policyjnego terroru, wymierzonego w liczne rzesze poddanych imperatorowej. Śmierć i deportacje na Syberię dotknęły wówczas kilkadziesiąt tysięcy osób i chociaż często byli to najzwyczajniej pospoliccy kryminaliści lub staroobrzędowcy, to jednak taki ponury model rządów samowładczych niejako zawisł nad wizerunkiem państwa rosyjskiego w czwartym dziesięcioleciu XVIII wieku^[1].

W przeddzień swojej śmierci, w dniu 5 (16) października 1740 roku Anna Joannowna wyznaczyła następcą tronu Imperium Rosyjskiego Joann Antonowicza (Iwana Antonowicza), który w chwili podpisania przez umierającą cesarżową manifestu o przekazaniu mu korony imperatorów rosyjskich liczył niespełna 8 tygodni życia. Do momentu uzyskania przez niego pełnoletności, co miało nastąpić w wieku siedemnastu lat, rządy w Imperium Rosyjskim powierzone zostały, jako regentowi, księciu Birenowi^[2]. Joann VI Antonowicz (1740-1764) był po kądzieli przedstawicielem starszej gałęzi rodu Romanowów. Jego pradziad to car Joann V Aleksiejewicz (1666-1696), syn cara Aleksieja Michajłowicza (1629-1676) z małżeństwa z Marią Iliczyną Miłosławską (1624-1669), przyrodni brat Piotra I (1672-1725), z którym ten ostatni w wyniku żądań zbuntowanych pułków strzeleckich w maju 1682 roku miał współwładać Rosją jako drugi

¹ Piotr Gribielskij, Aleksandr Mirwis, *Dom Romanowych. Biograficzeskije swiedenija o czenach carstwowawszego doma, ich predkach i rodstwiennikach*, (Sankt-Peterburg: »LIO Redaktor«, 1992), 51; Nichocalas Risanovskij, Mark Steinberg, *Historia Rosji*, tłum. Anna Bernaczyk, Tomasz Teszner (Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009), 253.

² Nikołaj Kostomarow, *Russkaja istorija w żiznieopisanijach jejo gławniejszych diejatieli. Połnoje izdanije w odnom tomie* (Moskwa: Izadielstwo ALFA-KNIGA, 2017), 1164; Gribielskij, Mirwis, *Dom Romanowych*, 57.

w hierarchii car^[3]. Dla zmarłej cesarzowej Anny Joannowny Joann VI Antonowicz był jednocześnie także wnukiem jej o rok starszej siostry Jekateriny Joannowny (1692-1733), trzeciej córki Joanna V Aleksiejewicza, urodzonej w związku małżeńskim z carycą Praskowią Fidorowną Sałtykową (1664-1723)^[4]. W 1716 roku poślubiła ona księcia Meklemburgii Karola Leopolda (1678-1747), realizując w ten sposób jeden z istotnych interesów państwowych Rosji. Piotrowi I zależało bowiem na nawiązywaniu dynastycznych sojuszy z położonymi na wybrzeżu Morza Bałtyckiego monarchiami niemieckimi, które to porozumienia miały zmierzać do zabezpieczenia przed ekspansją szwedzką morskich korytarzy handlowych łączących ten akwen wodny z Morzem Północnym. Ich dzieckiem była urodzona w Rostocku księżniczka Elżbieta Katarzyna Krystyna Mecklenburg von Schwerin (1718-1746), małżonka księcia Brunszwiku, Bevern oraz Lüneburga Antona Ulricha von Braunschweig – Wolfenbüttel (1714-1776). Przeszła ona do historii Rosji jako Anna Leopoldowna, przyjmując to imię na cześć swojej ciotki – cesarzowej podczas ceremonii chrztu w obrządku prawosławnym w 1733 roku^[5].

Śmierć Anny Joannowny w dniu 6 (17) października 1740 roku rozpoczęła stosunkowo krótki okres rządów regenta księcia Birena, zakończony przewrotem pałacowym inspirowanym przez Annę Leopoldownę w dniu 7 (18) listopada 1740 roku i usankcjonowany wydanym dwa dni później w formie manifestu ukazem Joanna VI Antonowicza z dnia 9 (20) listopada, w którym to dwumiesięczne dziecko – przyszły imperator uzasadniał konieczność odsunięcia od władzy Birena, akcentując okazywany przez niego brak szacunku oraz groźby kierowane pod adresem jego rodziców. Jednocześnie też przekazywał w treści tegoż aktu normatywnego sprawowanie władzy państwowej własnej matce – Annie Leopoldownie, która *de iure* stawała się kolejnym regentem oraz uzyskiwała tytuł wielkiej księżnej Wszechrosji^[6].

³ Alekandr Gustawowicz Brikner, *Istorija Piotra Wielkiego* (Moskwa: Izdatielstwo AST-ASTREL, 2004), 64; Nikołaj Iwanowicz Pawlenko, *Istorija Piotra Wielkiego* (Moskwa: Izdatielstwo »WIECZE«, 2006), 29, 57.

⁴ Gribielskij, Mirwis, *Dom Romanowych*, 123, 13.

⁵ Risanovsky, Steinberg, *Historia Rosji*, 253-254; Gribielskij, Mirwis, *Dom Romanowych*, 57; Jewgienij Wiktorowicz Anisimow, *Impieratorskaja Rossija* (Sankt-Peterburg: OOO »Piter-Press«, 2016), 203.

⁶ *Ukaz imperatora Joanna Antonowicza 9 nojabria 1746 goda* (Moskwa: hrabia Siergiej Dmitrjewicz Szeremietiew, Uniwersyteckaja tipografija, 1899), 3-4 (oryginał ukazu w języku polskim); 5-6 (tłumaczenie ukazu na język rosyjski). Ukaz ten nie został opublikowany w: *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii* t. XI, „s 1740 po 1743 goda” (Sanktpeterburg: Tipografija II Otdielenija Sobstwiennoj Jewo

Okres rządów Anny Leopoldowny charakteryzował jej daleko idący dystans wobec wszelkiej aktywności państwowej, liczne spory wybuchające pomiędzy dostojnikami Cesarstwa, a także otaczanie się przez nią szerokim kręgiem cudzoziemców, w opinii publicznej jednoznacznie identyfikowanych z Niemcami. Dodatkowy niepokój budziły zamiary włożenia na skroń regentki korony Imperium Rosyjskiego. Wszystkie te okoliczności, na które nakładała się złożona sytuacja międzynarodowa, interesy europejskich mocarstw usiłujących instrumentalnie rozgrywać Rosję, zmierzając przy tym do wywołania sporów o sukcesję rosyjską, wzorem trwających analogicznych wojen o trony: polski, hiszpański, czy też austriacki, budziły lęki oraz powodowały głęboką troskę o trwałość instytucji państwowych^[7]. W sposób szczególny obawy te przenikały sfery wojskowe, i to zarówno na poziomie oficerskim, jak też wśród niższych szarż: podoficerów i żołnierzy, chociaż ta ostatnia grupa postrzegała problem stosunkowo prosto – pod rządami stojącej na czele państwa regentki ster nawy państwowej pozostanie tak czy owak w rękach „Niemców”, a przecież Rosja potrzebuje dla swojego rozwoju i dalszej egzystencji kogoś, kto byłby w stanie w pełni samodzielnie nią władać, bez jakiegokolwiek instytucji zastępującej prawowitego monarchę, a na dodatek okrążonego cudzoziemskimi – nie rosyjskimi wpływami. Te koncepcje budowały tożsamość narodową i kierowały zarazem wzrok ku córce Piotra I Wielkiego – cesarzównie Elżbiecie. Wybitny historyk rosyjski XIX stulecia Wasilij Osipowicz Kliuczewskij (1841-1911) w swoim monumentalnym dziele zatytułowanym *Russkaja istorija* przywołuje nawet przypadek odmowy złożenia przysięgi na wierność Joannowi VI Antonowiczowi po ogłoszeniu manifestu o objęciu przez niego tronu, jak też wskazuje na ogromne nadzieje i oczekiwania personifikowane przez lud w osobie Elżbiety Piotrowny. Takie wydarzenia, krok po kroku budowały fundamenty pod kolejny przewrót pałacowy, tym razem na rzecz objęcia tronu przez Elżbietę^[8]. Do tego czasu, szczególnie w dobie panowania cesarzowej Anny Joannowny dystansowała się ona od wszelkich przejawów aktywności publicznej, wybierając życie

Impieratorskowo Wielicestwa Kancelarji, 1830), 301, w którym okres rządów Anny Leopoldowny rozpoczyna wydany dwa dni później, 11 listopada 1740 roku ukaz do synodu *Ob upotrebleniji na cerkownyje razchody dieneg* numer: 8287; Jewgienij Wiktorowicz Anisimow, *Rossija w sieredine XVII wieka* (Moskwa: «Myśl», 1988), 32.

⁷ Michaił Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, tłum. Eugeniusz Melech, Tadeusz Kaczmarek (Warszawa: Wydawnictwo «Książka i Wiedza», 2000), 387.

⁸ Wasilij Osipowicz Kliuczewskij, *Russkaja istorija* (Moskwa: Izatielstwo „E”, 2016), 708-708.

w wąskim kręgu swojego najbliższego otoczenia, skupiającego oddane i wierne jej osoby, które następnie już po 1741 roku miały objąć istotne funkcje publiczne. Męczyła też cesarzównę atmosfera imperatorskiego dworu, co powodowało, że pojawiała się na nim sporadycznie i wyłącznie wówczas, gdy stawało się to całkowicie niezbędne^[9]. Starła się nie angażować w bieżącą politykę, stronić od wszelkich ewentualnych problemów i kłopotów, czyniąc zarazem wszystko, by nikomu nie przyszło do głowy wydać ją za mąż za władcę jakiegokolwiek miniaturowego niemieckiego księstwa. Jednak dość nieudolne rządy jej kuzynki Anny Leopoldowny powoli, z dnia na dzień, modyfikowały tak zamiary Elżbiety, jak i całokształt sytuacji. Jej najbliżsi sojusznicy, szczególnie nadworny lekarz Jean Armand de L'Estocq (Johann Hermann Lestocq 1692-1767) zaczęli inspirować cesarzównę do bardziej zdecydowanych poczynań. W podobnym kierunku szły również działania dyplomacji szwedzkiej i francuskiej, pragnących zrealizować swoje cele polityczne w Rosji, jednak Elżbieta, utrzymująca stale, wzorem Piotra I, doskonałe relacje z gwardzistami, nie była ciągle jeszcze w pełni zdecydowana na przeprowadzenie zamachu, obawiając się surowej reakcji karnej w przypadku jego niepowodzenia^[10]. Informacje o zamiarach spiskowców, za przyczyną dyplomacji brytyjskiej oraz rosyjskiej agencji w Niemczech, dotarły też do Anny Leopoldowny, której sugerowano konieczność jak najszybszego aresztowania L'Estocqa^[11]. Jednak nie zdecydowała się ona na taki krok, ograniczając się jedynie do wezwania Elżbiety w dniu 23 listopada (4 grudnia) 1741 roku do pałacu cesarskiego i poinformowania jej o tym, że plany spisku stały się już jawne, chociaż zastrzegła, że im nie wierzy. Zapowiedziała też aresztowanie de L'Estocqa. Elżbieta nader chłodno i w sposób zdystansowany zaprzeczyła wszelkim podnoszonym zarzutom, ale rozmowa ta radykalnie przyspieszyła podjęcie przez nią decyzji o konieczności przeprowadzenia przewrotu. W pełni też zdała sobie sprawę, że nadszedł czas, by bez zbędnej zwłoki przejść do aktywnej fazy realizacji planów^[12].

Wydarzenia nabrały tempa już następnego dnia. Późnym wieczorem 25 listopada (6 grudnia) około godziny 23 do rezydencji Elżbiety przybyło

⁹ Michaił Michajłowicz Bogosłowski, *Rossijskij XVIII wiek*, t. II (Moskwa: Izdatelstwo «Nowyj chrograf», 2010), 142.

¹⁰ Anisimow, *Impieratorskaja Rossija*, 205-208.

¹¹ Jewgienij Wiktorowicz Anisimow, *Jelizawieta Pietrowa* (Moskwa: Mołodaja Gwardia, 1999), 10-11.

¹² Nikołaj Nikołajewicz Frisow, *Wstuplenie na prestoł impieratrycy Jelizawiety Piotrowny* (Kazań: Tipografija Impieratorskowo Uniwersiteta, 1887), 146-147.

siedmiu grenadierów, przekazując informację, że następnego dnia ich oddziały miały opuszczać Sankt-Petersburg, co uniemożliwiłoby całkowicie realizację zamiaru przejęcia władzy. Elżbieta zatem, nie wahając się ani chwili włożyła na pierś metalową zbroję i order św. Katarzyny na wstędze, wzięła w rękę srebrny krzyż oraz uroczyście przyrzekła przed ikoną *Spas nierukotwornyj*, że o ile obejmie tron, to nie potwierdza już nigdy żadnego wyroku śmierci. Opuściła po tym swój pałac w otoczeniu bliskich jej osób, w tym licznych krewnych, w linii macierzyńskiej, po Katarzynie I (1684-1727) i zasiadła w saniach, udając się do Koszar Preobrażeńskich, w których poprosiła gwardzistów o wsparcie jej działań na rzecz przejęcia tronu Rosji. Klęcząc przed nimi trzymała w ręku krzyż mówiąc: „Przysięgam przed tym krucyfiksem, umrzeć za was, a czy wy przysięgacie uczynić to samo dla mnie?”. Żołnierze odpowiadając jej, złożyli takiej samej treści przysięgę, zastrzegając jednocześnie, że pozbawią życia wszystkich wrogów Elżbiety. Gwardziści z nią na czele udali się do Pałacu Zimowego, w którym warty niemal momentalnie przeszły na stronę spiskowców. Aresztowano wszystkich członków Rodziny Brunszwickiej, a mianem tym określano wówczas w Rosji Annę Leopoldowną oraz jej małżonka i ich małoletniego syna – Joanna VI Antonowicza. Pełnia władzy cesarskiej, przy prawie całkowitej aprobacie większości opinii publicznej przeszła w ten sposób w ręce imperatorowej Elżbiety Piotrowny, a tym samym dokonała się swoista reinkarnacja pozycji stronnictwa rodziny Naryszkinów, z której wywodziła się matka Piotra I i ostateczny już upadek frakcji Miłosławskich na dworach: sanktpetersburskim i moskiewskim^[13]. Z upływem kolejnych dwudziestu lat wydarzenie to doprowadziło też do przejęcia tronu Imperium Rosyjskiego przez holsztyńsko-gottorpską linię Romanowów, która utrzymała się na nim do marca 1917 roku^[14].

Okres rządów Elżbiety zapisał się w historii Rosji jako czas rozprzestrzeniania się na jej terytorium idei Oświecenia: powstały liczne szkoły oraz

¹³ Frisow, *Wstąpienie na tron imperatrycy Jelizawiey Piotrowny*, 148 – 150; Nikołaj Iwanowicz Pawlenko, *Jelizawiea Pietrowna* (Moskwa: Rossijskoje wojenno-istoriczeskoje obszczestwo, 2023), 229-230; Aleksandr Sokołow, *Nieruskije ruskije. Istorija słuženija Rossiji. Inoziemnyje predstaviteli siemji Romanowych* (Moskwa: Izdatielstwo «Centropoligraf», 2021), 91-98; Nancy Shields Kollmann, *Rossija i jejo imperia 1450-1801*, tłum. Władimir Pietrow (Boston-Sankt-Peterburg: Academic Studies Press/Biblorossika, 2023), 469.

¹⁴ Mirwis Gribielskij, *Dom Romanowych*, 67; 103; Orlando Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891-1924*. tłum. Beata Hrycak (Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2009), 365-367; Richard Pipes, *Rewolucja rosyjska*. tłum. Tadeusz Szafar (Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994), 247-251.

gimnazja, powołany został do życia w 1755 roku Uniwersytet Moskiewski, zainicjowała swój byt publiczna scena teatralna w Sankt-Petersburgu (1756) oraz utworzono, również w północnej stolicy, w 1757 roku Akademię Sztuk Pięknych. Imperatorowa Elżbieta Piotrowna powołała również w 1752 roku Morski Kadecki Korpus Szlachecki w Sankt-Petersburgu. To ostatnie miasto przeżyło w trakcie jej panowania także niezwykle dynamiczny rozwój. Liczba jego mieszkańców dorównała populacji Moskwy, zaś architektonicznie stało się ono perłą „baroku elżbietkańskiego”, ze swoimi pięknymi świątyniami, pałacami, licznymi pomnikami oraz wspaniałymi mostami. To wówczas wybitny architekt Bartolomeo Rastrelli (1700-1771) projektował oraz budował najpiękniejsze sanktpetersburskie gmachy użyteczności publicznej, w tym Pałac Zimowy, na który Elżbieta przeznaczyła gigantyczne środki finansowe oraz wznosił pałace dostojników państwowych, pragnących chociażby w części naśladować estetyczne gusty imperatorowej. Pojawiły się też wówczas w Rosji pierwsze tytuły prasowe: w Sankt-Petersburgu wychodziły:

1. „Jeżemiesiacznyje soczinienija, k polzie i uwiesieleniju służaszczije” (1758 rok – redaktor: Gerhard Friedrich Müller);
2. „Trudolibimaja pczioła” (1759 rok – redaktor: Aleksandr Piotrowicz Sumarokow); oraz ukazujące się w Moskwie:
3. „Poleznoje uwiesielenije” (1760 rok – redaktor: Michaił Matwiejewicz Chersakow).

Natomiast w sferze finansowo-gospodarczej cesarzowa Elżbieta doprowadziła do zlikwidowania, przez wiele lat paraliżujących obrót handlowy, wewnętrznych komór celnych, jak też zezwoliła na utworzenie w 1754 roku pierwszego państwowego banku w Imperium Rosyjskim – Szlacheckiego Banku Pożyczkowego z siedzibą w Sankt-Petersburgu i filią w Moskwie przyznającego właścicielom ziemskim niskoprocentowane kredyty zabezpieczone na ich nieruchomościach^[15].

¹⁵ Dominic Lieven, *The Cambridge History of Russia*, t. II, *Imperial Russia, 1689 – 1917* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 78; 396. Risanowsky, Steinberg, *Historia Rosji*, 257; Kostomarow, *Russkaja istorija w ziznieopisanijach jejo gławniejszych dziejatieli*, 1254; Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, 397-405; „Ukaz imiennyj 13 maja – Ob uczierieżdienii Gosudarstwiennowo Zajemnawo Banka; o poriadkie wydaczii onawo dienieg i o nakazanii rostowszczikow”, [w:] *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii s 1649 goda*, t. XIV, 1754 – 1757 (Sanktpeterburg: Tipografija II Otdielenija Jewo Imperatorskowo Wieliczestwa Kancelarii, 1836), 87 – 94, numer: 10235.

W jednym z pierwszych swoich ukazów, wydanych zaledwie w kilka dni po przejściu tronu w dniu 12 grudnia 1741 roku, cesarzowa Elżbieta Piotrowna wskazywała na potrzebę poszanowania aktów prawnych funkcjonujących w obrocie od czasów rządów jej poprzedników. Stwierdziła, że Senat Rządzący miał się kierować ukazami wydanymi jeszcze przez jej ojca – Piotra Wielkiego, zaznaczając:

[...] nakazujemy, wszystkie Jego Wysokości ukazy i reglamente najbardziej ściśle przestrzegać, według nich nieodmiennie postępować we wszystkim i we wszystkich Instytucjach Państwa Naszego, tak w Kolegium Duchownym, jak i w pozostałych, we wszystkich kancelariach, kantorach, guberniach, prowincjach, jak też w innych miejscach, jakkolwiek by się nie nazywały i gdzie by nie były; albowiem w tychże ukazach Jego Wysokości i uprzednio w ukazach dziada naszego Gosudara Cara Aleksieja Michajłowicza wspomnianych, oprócz tych, dotyczących spraw, które wówczas się toczyły i zostały zakończone; nie odrzucamy także ukazów powstałych po śmierci Jego Wysokości, [pochodzących – D.S.] od jej wysokości Gosudarini, matki Naszej, i po niej władających Tronem Wszechrosyjskim przed nami, uchylamy te, które pozostają niezgodne ze stanem obecnego czasu i są przeciwne dobru państwowemu^[16].

Tak wyrażone stanowisko dawało monarchini możliwość swobodnej oceny funkcjonującej legislacji będącej dziełem następców cara Aleksieja Michajłowicza oraz cesarza Piotra I, przy czym postrzegą część z nich jako odejście od sukcesji tych władców, będąc zarazem jednak w pełni gotową do utrzymania ukazów, które były przez nią oceniane jako propaństwowe^[17]. Co więcej, jej ustawodawstwo w pewien sposób korygowało, na przykład

¹⁶ „Ukaz imieniny 12 grudnia 1741 roku O wostanowlenii własti Senata w prawlenii wnutriennych gosudarstwiennych dzieł; o soczinieni rejestra ukazam preźnich carstwowanij; ob unicztōżeni preźniawo Kabineta, i ob ustanowleni nowawo pri dworie Jeja Imperatorskowo Wieliczeszta; ob uczeżdżenii po preźniemu w Guberniach Prokurorow, i ob opredelenii dlia uprawlenii inostrannymi dietami Kanclera”, [w:] *Pońoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii*, t. XI, s. 1740 po 1743 (Sanktpeterburg; Tipografija II Otadielenija Sobstwennoj Jewo Impieratorskowo Wieliczeszta Kancelarii, 1830), 544-545, numer: 8480.

¹⁷ Aleksandr Jewgieniewicz Presniakow, „Prawitielstwujuszczij Senat w carstwowanije Jelizawiety Pietrowny i Piotra Fiedorowicza”, [w:] *Nikołaj Dmitrejewicz Czeczulin, Aleksandr Emiliewicz Nolde, Michaił Aleksandrowicz Polijewtokow, Aleksandr Jewgieniewicz Presniakow, Istorija Prawitielstwujuszcziewo Senata za dwiesti let 1711 – 1911 gg.*, t. II (Sankt-Peterburg; brak nazwy wydawnictwa, 1911), 6.

w sferze społecznej, wiele aktów normatywnych poprzedników zasiadających na tronie Imperium Rosyjskiego. Być może najbardziej widoczne było w obszarze polityki konfesjonalnej. W 1727 roku matka Elżbiety, Katarzyna I, nakazała wysiedlenie Żydów z terenów Ukrainy, jak też zamieszkujących miasta położone na obszarze Rosji. Polecenie to, najprawdopodobniej z uwagi na rychły zgon cesarzowej, zaledwie po kilkunastu dniach od podjęcia tej decyzji, nie zostało skutecznie zrealizowane^[18]. Elżbieta już rok po swojej intronizacji wydała 2 (13) grudnia 1742 roku ukaz, w preambule którego odwoływała się do tegoż aktu normatywnego Katarzyny I, nakazując wysiedlenie Żydów z obszaru całego państwa rosyjskiego, i to bez różnicy płci, gremialnie zakazując im jednocześnie powrotu, zezwalając wszakże na jeden wyjątek od tej zasady – w przypadku przyjęcia przez kogokolwiek z nich prawosławia^[19].

W obszarze prawa karnego w Imperium Rosyjskim stan prawny w pierwszej połowie XVIII wieku wyglądał nieco inaczej i można było go określić mianem raczej stabilnego. Nie ulegał bowiem jakimś nadzwyczaj radykalnym przekształceniom i zmianom. Fundamentalnym zbiorem,

¹⁸ 26 kwietnia 1727 goda, *Imiennyj sostojawszjisa w Wierchownom Tajnom Sowietie O wysyłkie Żydow iz Rossiji i o nabliudieni, daby oni nie wywozili s soboju zołotykh i sie-rebrianych Rossijskich dienieg* [w:] *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii*, t. VII, s 1649 goda, t. VII 1723 – 1727 (Sanktpeterburg: Tipografija II Otdielenija Sobstwiennoj Jewo Imperatorskowo Wieliczewstwa Kancelarii, 1830), 782 numer: 5063; w tekście którego Katarzyna I nakazywała, żeby: „[...] Żydów tak płci męskiej, jak i żeńskiej, którzy znajdują się na Ukrainie i w innych miastach rosyjskich, tych wszystkich wysłać bezzwłocznie won z Rosji za granicę i z powrotem ich pod żadnym pozorem nie wpuszczać do Rosji i tego ściśle przestrzegać we wszelkich miejscach”. Aleksander Sołżenicyn, *Dwieście lat razem 1795 – 1995*, cz. I, *W przedrewolucyjnej Rosji*, tłum. Adolf Mayer, Natalia Michalak (Wrocław: Wydawnictwo Wektory, 2012), 22 – 23.

¹⁹ Ukaz z 2 grudnia 1742 roku, *Imiennyj – O wysyłkie kak iz Wielikorossijskich, tak i iz małorossijskich gorodow, sioł i dierewień, wsiech Żydow, kakowo by kto zwani-ja i dostoinstwa nie był, so wsiem ich imieniem za granicu i o niepuskaniu onych, na buduszczije wremia w Rossiju, kromie żełajuwszczich prinat Chrystianskujku wieru Grieczeskawo ispowiedowanija* [w:] *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii*, t. XI, s 1740 po 1743 goda (Sanktpeterburg: Tipografija II Otdielenija Sobstwiennoj Jewo Imperatorskowo Wieliczewstwa Kancelarii, 1830), 727 – 728, numer: 8673; Sołżenicyn, *Dwieście lat razem*, cz. I, 23 – 24; Kazimir Waliszewskij, *Jelizawiet Pietrowna: Docz' Piotra Wielikowo* (Moskwa: TERRA-Knižnyj Klub, 2003), 161. Na mocy tego ukazu imperatorowej Elżbiety Piotrowny granice Rosji opuściło wówczas do 1753 roku około 35 tysięcy osób wyznania judaistycznego, chociaż przyjmuje się, że w praktyce z przesłanek gospodarczo-ekonomicznych realizacja tego aktu normatywnego napotykała na znaczny opór właścicieli ziemskich, samych Żydów, a nawet urzędników koronnych.

między innymi norm prawa karnego, stało się *Ułożenie* cara Aleksieja Michajłowicza (*Sobornoje ułożenie*) z licznymi jego uzupełnieniami w formie monarszych ukazów^[20]. Prace nad tą kodyfikacją rozpoczęte zostały w drugiej połowie lipca 1648 roku i powierzone komisji, do której składu władca powołał trzech bojarów z tytułami książęcymi: Nikitę Iwanowicza Odojewskiego (1600-1689) powierzając mu funkcję jej przewodniczącego oraz Siemiona Wasilijewicza Prozorowskiego (1586-1660) i Fiodora Fiodorowicza Wołkońskiego (?-1665). Do pomocy w ich pracach car Aleksiej Michajłowicz dołączył dodatkowo do tego zespołu dwóch diaków: Gawriłę Leontiejewa oraz Fiodora Joakimowicza Gribojedowa (1610-1673). Stanowili oni dobrze wykształcony czynnik urzędniczy^[21]. Uchodzili zarazem za doskonałych znawców i interpretatorów prawa bizantyjsko-ruskiego, jak też wybitnych praktyków, co z kolei wynikało z doświadczeń nabytych z pracy sędziowsko-orzeczniczej w centralnych organach zarządu Państwa Moskiewskiego (*prikazy, pałaty*). Komisja bez zbędnej zwłoki podjęła działania na rzecz uporządkowania materiału normatywnego finalnie dążąc do opracowania nowego zbioru prawa, opierając się na obszernym i wielorakim dorobku źródłowym, przede wszystkim na księgach *Prikazów: Rozbojonowo, Pomiestnowo i Ziemskowo*, jak również na księdze *Chołopiewo Prikaza*. Ponadto wykorzystano liczne wielkksiążęce i carskie *Sudiebniki* z lat: 1497, 1550, 1559 i 1606-1607, jak też: *Stogław* (postanowienia ziemsko-cerkiewnego Soboru z 1551 roku) i *Nomokanony* zawarte w poszczególnych redakcjach *Kormczych Knig: Nomokanon* Joanna Scholastyka, *Nomokanon w XIV tytułach* wraz z należącym do niego *Kanonem Sintagma* w redakcji przed Focjuszem oraz opatrzony komentarzami *Nomokanon Focjusza*^[22]. Pod uwagę także wzięto III *Statut* litewski

²⁰ Nancy Shields Kollman, *Prestuplenie i nakazanie w Rossiji ranniewo Nowowo wremieni*, tłum. Piotr Igorujewicz Prudrowskij, Marija Siergiejewna Mieńszykowo, Aleksandra Wasilijewna Worobiowa, Jelena Anatolijewna Kirpianowa, Jekaterina Giennadiejwna Domnina (Moskwa: »Nowoje Literaturnoje Obozrienije«, 2016), 294.

²¹ Iwan Dmitrijewicz Bielajew, *Lekcji po istorii russkowo zakondatielstwa* (Moskwa: Izdatielstwo »Rodnaja strana«, 2018), 811-812; Michaił Flegontowicz Władimirskij-Budanow, *Obzor istorii russkowo prawa* (Moskwa: Izdatielskij Dom »TERRITORIJA BUDUSZCZIEWO«, 268-269; Irena Kwiatkowska, *Prawo karne w kodyfikacji rosyjskiej 1649 roku* (Warszawa-Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984), 17.

²² Igor Andriejewicz Isajew, *Istorija gosudarstwa i prawa Rossiji* (Moskwa: NORMA-INFRA, 2013), 172-174; 178; Aleksiej Stiepanowicz Pawłow, *Sokraszczionnyj kurs lekcji cerkownowo prawa*, (brak miejsca wydania i nazwy wydawnictwa, 1899), 120-138; Dmitrij Iwanowicz Azarewicz, *Istorija bizantijskowo prawa*, cz. II (Jarosław: I

z 1588 roku, dokonując wręcz w wielu przypadkach bezpośredniej recepcji jego przepisów do treści *Ułożenija* cara Aleksieja Michajłowicza. Ponadto wykorzystana Komisja księcia Nikity Odojewskiego dokumenty z okresu Smuty, w tym między innymi teksty umów zawartych z Zygmuntem III Wazą, przedmiotem których było zaproszenie jego syna – królewicza polskiego Władysława do objęcia tronu Państwa Moskiewskiego (z dnia 4/14 lutego i 7/17 sierpnia 1610 roku), a ponadto inne akty stanowiące źródła prawa ruskiego i bizantyjskiego^[23].

Tworząc *Sobornoje Ułożenije* książę Nikita Odojewski wraz z pozostałymi członkami Komisji odrzucili mocno archaiczne już wówczas regulacje z okresu obowiązywania *Ruskiej Prawdy* i funkcjonowania na Rusi prawa książęcego. Jednocześnie podjęli też w miarę udaną próbę dokonania systematyzacji istniejącego materiału ustawodawczego, zmierzającą do jego konsolidacji i zapewnienia spójności norm prawnych w ramach przygotowywanej nowej kodyfikacji. W rezultacie otrzymano zbiór prawa składający się z 25 opatrzonych tytułami rozdziałów, zawierający łącznie 967 artykułów i poprzedzony *Wstępem*. Biorąc jako kryterium przedmiot regulacji prawnej można spróbować wyodrębnić w *Sobornym Ułożeniju* z 1649 roku kilka działów tego aktu normatywnego:

1. rozdziały I-IX dotyczą prawa: państwowego, cerkiewnego, skarbowego oraz prywatnego (cywilnego);
2. rozdziały X-XV poświęcone zostały postępowaniu sądowemu oraz ustrojom sądów rosyjskich, chociaż w rozdziale X znalazły się też normy prawa zobowiązań;
3. rozdziały XVI-XX zawierają normy regulujące stosunki z zakresu prawa rzeczowego;

Tipografija Germana Wilgelma Falke, 1877), 324-327; Anton Władimirowicz Karta-szew, *Istorija russkoj Cerkwi* (Moskwa: Izdatielstwo EKSMO, 2005), 317-321; Roman Iwanowicz Awdiejew, Tatiana Jurjewna Timofiejewa, *Istorija Russkoj Prawosławnoej Cerkwi*, t. I, *Istorija Russkoj Cerkwi ot naczała raspostrajenia Chistanstwa na Rusi do uczerieżdinija Patrijarszesztwa w Moskwie (1589g.)* (Moskwa: Politczerskaja Encykłopedija »ROSSPEN«, 2015), 448-449.

²³ Michaił Flegontowicz Władimoirowskij-Budanow, *Nowyja Otkrytija w istorii Ułożenija cara Aleksiejewicza Michajłowicza* (Kijów: brak nazwy wydawnictwa, 1880), 5-6; Igor Andriejewicz Isajew, „Istorija sozdanija Sobornowo Ułożenija. Istoczniki i struktura”, [w:] *Istorija suda i prawosudija w Rossiju*, t. II, *Zakonodatelstwo i prawosudieje w Moskowskom gosudarstwie (koniec XV – 70-tyje gody XVII wieku)*, red. Natalia Michajłowna Zołotuchina (Moskwa: NORMA, 2019), 475-478.

4. rozdziały XXI-XXII to zbiór norm prawa karnego, chociaż można je odnaleźć także w pozostałych jednostkach redakcyjnych *Ułożenija cara Aleksieja Michajłowicza* oraz:
5. rozdziały XXIII-XXV stanowiące swoiste dopełnienie pozostałych norm tego zbioru prawa^[24].

Te ostatnie nosiły odpowiednio tytuły: 1) rozdział XXIII – *O strzelcach*; rozdział XXV – *Ukaz o karczmach regulujący zasady sprzedaży wina i tabaki* oraz wprowadzający kary za ich nieprzestrzeganie^[25].

W sferze prawa karnego w *Sobornym Ułożeniju* dokonano próby przedmiotowej systematyzacji ujętych przestępstw, dyferencjując je bardziej lub mniej ostro na cztery kategorie. Były to zatem czyny przestępne skierowane przeciwko: 1) wierze i Cerkwi prawosławnej; 2) państwu; 3) społeczności oraz: 4) wobec osób prywatnych (fizycznych)^[26]. Karą główną przewidzianą w tym kodeksie była kara śmierci, przy czym pełniła ona przede wszystkim funkcję eliminacyjną wobec sprawcy. Zagrożenie nią występowało w 20 rozdziałach zawierających przestępstwa spenalizowane w *Sobornym Ułożeniju* z 1649 roku, takie chociażby jak: bluźnierstwo (*Bogochulstwo*), celowe zakłócanie obrządków religijnych (*umyszliennej sryw liturgii*), podjęty w zamiarze bezpośrednim zamach na życie lub zdrowie panującego (*gosudara*) czy też zdrada stanu (*gosudarstwiennaja izmiena*). Z punktu widzenia wykonania kary śmierci *Ułożenije* z 1649 roku przyjmowało podział na karę zwykłą i kwalifikowaną. Zwykłą karę śmierci wykonywano przez powieszenie, zaś karami kwalifikowanymi, związanymi z dodatkowymi dolegliwościami dla skazanego, były: spalenie, wlanie do gardła roztopionego metalu (ołowiu), oraz zakopanie żywcem w ziemi, stosowane wobec mężobójczyń. Ta ostatnia kara polegała na zakopaniu skazanej w pozycji stojącej wraz z rękami do wysokości głowy, pozostawieniu jej pod strażą i pozbawieniu wody oraz żywności. Zależnie od pory roku śmierć następowała bądź w dniu kaźni, bądź też trwała przez kilka dni. Prawo zabraniało pozytywnie reagować na prośby dzieci, bądź krewnych zabitego o objęcie zabójczyni aktem łaski, chociaż w praktyce zdarzały się przypadki przerwania wykonania kary śmierci wobec skazanej, odkopania

²⁴ Isajew, „Istorija sozdanija Sobornowo Ułożenija. Istoczniki i struktura”, 480-481.

²⁵ Bielajew, *Lekcji po istorii russkowo prawa*, 831.

²⁶ Artiemij Anatolijewicz Roźnow, „Sistema priestuplenij po Sobornomu ułożeniju 1649”, [w:] *Istorija suda i pravosudija w Rossiji*, t. II, *Zakonodatielstwo i pravosudije w Moskovskom gosudarstwie (koniec XV - 70 - tyje gody XVII wieku)*, red. Natalia Michajłowna Zołotuchina (Moskwa: NORMA, 2019), 497.

jej i osadzenia w żeńskim monasterze jako mniszki, by w ten sposób odpokutowała swoją winę. Ponadto *Ułożenije* cara Aleksieja Michajłowicza przewidywało szereg kar mutylacyjnych takich jak: ucięcie ucha, ręki, nosa lub nozdrzy, nogi bądź nóg, ust jak też języka (za przestępstwa religijne bądź obelgi), czy wreszcie oślepienia (poprzez wyłuskanie oka lub pary oczu). Najczęściej jednak przewidywaną w *Ułożeniju* z 1649 roku karą było pozbawienie wolności na czas określony bądź nieokreślony – „do ukazu władcy” (do *Gosudriewa ukaza* bądź: *na skolko Gosudar ukazet*)^[27].

Sobranoje Ułożenije z 1649 roku w II połowie XVII stulecia wymagało już, a to z uwagi na pewne sprzeczności w jego treści normatywnej, korekty, uzupełnienia oraz nowelizacji. Służyć temu miały nowo wydane artykuły obejmujące swoją materią zarówno normy z zakresu prawa rzeczowego (status dóbr ziemskich), jak i prawa karnego. Przeszły one do historii prawa jako *Nowoukazannyje statji*, zaś wydane były kolejno w latach: 1669, 1676, 1677, przy czym, jedynie te pierwsze z 1669 roku, przyjęte przez cara Aleksieja Michajłowicza za zgodą Dumy Bojarskiej w dniu 22 stycznia i opatrzone tytułem *Nowoukazannyje statji o rozbojniczych i ubijstwiennych dietach*, stanowiły *de facto* małą kodyfikację karną uzupełniającą w tym zakresie odpowiednie rozdziały *Sobornowo Ułożenija* z 1649 roku. Recypowały też liczne nowe rozwiązania z bizantyjskich źródeł prawa, chociaż w porównaniu z *Sobornym Ułożeniem* w wielu przypadkach osłabiały wymiar represji karnej, wprowadzając znacznie mniej dotkliwy katalog kar, odchodzący od tych przyjętych w 1649 roku, z *Kormczej Knigi* i III *Statutu* litewskiego^[28].

W opinii zgłębiającej te kwestie amerykańskiej badaczki Nancy Shields Kollmann *ratio legis* takich rozwiązań należy poszukiwać w przebiegu gwałtownych ruchów społecznych, będących przejawem głębokiego niezadowolenia ludności z sytuacji gospodarczej w Państwie Moskiewskim, w tym chociażby takich zjawisk, jak emisja miedzianych rubli, której to monecie oficjalnie nadano wartość srebra, zaś stosunek cen obu metali

²⁷ Kwiatkowska, *Prawo karne w kodyfikacji rosyjskiej 1649 roku*, 106-110; Artiemij Anatolijewicz Rożnow, „Nakazanija po Sobornomu ułożeniju 1649 goda”, [w:] *Istorija suda i prawosudija w Rossiji*, t. II, *Zakondatielstwo i prawosudije w Moskovskom gosudarstwie (koniec XV – 70 – tyje gody XVII wieka)*, red. Natalia Michajłowna Zołotuchina (Moskwa: NORMA, 2019), 515-517.

²⁸ Isajew, *Istorija gosudarstwa i prawa Rossiji*, 181; Aleksander Władimirowicz Żułanow, Isabella Aleksandrowna Minger, Ałan Atłyjewicz Tieppijew, „Ot Sobornowo ułożenija k »Nowoukazannym statijom«: rozwitije russkowo prawa wo utoroj połowinie XVIII wieka” *Prawo i uprawlenie*, nr 9 (2022): 138; Kollman, *Prestuplenie i nakazanie w Rossiji Nowowo wriemienie*, 299.

kształtujący się w proporcjach 62,5:1, powodował wyparcie z obrotu pieniądza o wartości realnie wyższej i sprzyjał fałszowaniu monety miedzianej, której rzeczywista ilość w obiegu znacznie przekroczyła wysokość oficjalnej emisji określonej przez władze państwowe. Pogłoski, że za tymi patologicznymi zjawiskami stoją dążące do wzbogacenia się w ten sposób osoby z najbliższego otoczenia cara Aleksieja Michajłowicza, w tym jego teść – bojar Ilia Miłosławski, doprowadziły w lipcu 1662 roku do wybuchu tak zwanego „miedzianego buntu” w Moskwie, krwawo po kilku dniach stłumionego przez oddziały strzelców. Jego uczestnicy zostali poddani torturom, zaś wielu z nich skazano bądź na kary mutylacyjne (obcięcie członków), piętnowanie i zesłanie całymi rodzinami na Syberię lub też na śmierć przez powieszenie. Lokalne rozruchy w ślad za tym rozlały się po całej Rosji, zaś ich zwieńczeniem stała się w latach 1670-1671 wojna chłopska zapoczątkowana przez dońskiego kozaka Stiepana Timofiejewicza Razina (ok. 1630-1671). Wszystkie te wydarzenia dały impuls, by normy *Soborowego Ułożenija* przewidujące za określone rodzaje przestępstw, kary zmierzające do ciężkiego uszkodzenia ciała skazanego, zastąpione zostały mniej dotkliwymi, ale ostatecznie pozbawiającymi w znacznej mierze aktywności fizycznej. I tak, jeżeli w *Soborowym Ułożeniju* za pierwszą kradzież przewidywano obcięcie lewego ucha, a za drugą prawego, to *Nowoukazanyje Statiji* wprowadzały odpowiednio za pierwszą kradzież odcięcie dwóch małych palców lewej dłoni, za drugą zaś – pozbawienie lewej nogi. Dopiero w warunkach recydywy i popełniania dalszych przestępstw należało sprawcę pozbawić kolejnych członów ciała – odrąbać rękę oraz nogę. W przypadku kradzieży naczyń liturgicznych z cerkwi *Soborowe Ułożenije* przewidywało karę śmierci, zaś regulacja z 1669 roku nakazywała w przypadku popełnienia po raz pierwszy tego typu przestępstwa jedynie odcięcie lewej ręki i prawej nogi u sprawcy. *Notabene* kary te w latach osiemdziesiątych XVII wieku zastąpione zostały bądź to dożywotnim zesłaniem na Syberię, bądź też dalszym złagodzeniem ich uciążliwości mutylacyjnych dla skazanego^[29].

W czasie panowania Piotra I Wielkiego (trwającego od 1692 do 1721 roku) w zakresie prawa karnego nadal fundamentalnym aktem normatywnym pozostawało *Ułożenije* cara Aleksieja Michajłowicza z 1649 roku, chociaż kontynuowane były działania legislacyjne nakierowane na nowelizację

²⁹ Kollman, *Prestuplenije i nakazanije w Rossiji Nowowo wriemienie*, 325-326; Risanovsky, Steinberg, *Historia Rosji*, 194; Heller, *Historia Imperium Rosyjskiego*, 252-253; Kluczewskij, *Russkaja istorija*, 462-464.

obowiązujących norm prawnych zmierzającą do uzyskania znacznej efektywności w walce z przestępczością. Dokonywało się przede wszystkim poprzez tak zwane *imiennyje ukazy*, a zatem dekrety monarsze wydane i osobiście podpisane przez cara (od 1721 roku przez imperatora)^[30]. Nie sposób przywołać je wszystkie, ale można spróbować wskazać te najistotniejsze. Były to zatem: 1) Imienny ukaz z bojarskim przyzwoleniem o niezakopywaniu do ziemi żon za zabójstwa ich mężów, a o ścięciu im głów (*imiennyj ukaz s bojarskim prigoworem o nieokapywanii w ziemi żon za ubijstwo mužej ich, a ob otsieczanii im gołow*^[31] z 19 lutego 1698 roku); 2) Imienny ukaz ogłoszony Strzeleckiemu Prikazowi przez bojara Trojekurowa o procedurze transportowania więźniów na zesłanie i o karaniu przeprowadzających, jeżeli umyślnie bądź przez zaniedbania dadzą powód więźniom do ucieczki (*Imiennyj ukaz objawionyj Strieleckomu prikazu bojarinom Trojekurowym o poriadkie prieprowdżeniija kołodnikow w ssyłku i o nakazanie prawodnikow jesli umyszlienno ili po niebrieżeniju dadut słuczaj kołodnikom k pobiegu*) z 19 października 1692 roku w treści, którego nakazywano transportować więźniów w kajdanach z zachowaniem jednak takich standardów, by dotarli oni do miejsc zesłania, a także nakładano kary na dozoruujących ich strażników, którzy w przypadku dopuszczenia do ucieczki skazanych, sami podlegali karom cielesnym (bicie knutem), a nawet zsyłce wraz z rodzinami w miejsce przeznaczone dla uciekiniera^[32]; 3) Ukaz imienny, ogłoszony z *Preobrażenskowo Prikaza dla Prikazu Sudnych Dzieł* o karaniu za bunt, zdradę i zabójstwo śmiercią, a za worostwo zesłaniem do Azowa na katorgę (*Imiennyj, objawionnyj iz Preobrażenskowo prikaza, prikazu Sudnych dzieł o nakazanii za bunt izmieniu i duszegubstwo, smiertiju, a za worostwo ssyłkoju w Azow na katorgu*) z dnia 19 listopada 1703 roku potwierdzający istnienie przestępstwa zdrady stanu i konieczność karania za nią, rozszerzał je także o pojęcie „buntu” i zabójstwo w zamiarze bezpośrednim (*umyszlinnoje ubijstwo*) oraz nakazywał wymierzać winnym popełnienia takich czynów, zgodnie *Ułożeniem* z 1649 roku, karę śmierci. Z kolei tych, którzy dopuszczali się worostwa, Piotr I polecał zsyłać na katorgę do położonego nad

³⁰ Anatolij Walentynowicz Naumow, *Prestuplienije i nakazanije w istorii Rossiji*, cz. I (Moskwa: OOO »Prospekt«, 2021), 38.

³¹ *Połnoje Sobranije zakonow Rossijskoj imperii s 1649 goda*, t. III, s 1689 po 1699 (Sanktpeterburg: Tipografija II Otdielenija Sobstwiennoj Jewo Impieratorskowo Wieliczestwa Kancelarii, 1830), 15, numer: 1335.

³² *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii s 1649 goda*, t. III, 1689-1699 (Sanktpeterburg: Tipografija II Otdielenija Sobstwiennoj Jewo Impieratorskowo Wieliczestwa Kancelarii, 1830), 143-144, numer: 1449.

Donem nieopodal ujścia tej rzeki do Morza Azowskiego – Azowa. Określone w tytule *worostwo* nie oznaczało w realiach początku XVIII wieku konglomeratu przestępstw skierowanych przeciwko mieniu, ale raczej pod tym terminem kryła się zbiorcza nazwa wszelkich czynów zabronionych, poza zdradą stanu, buntem oraz zabójstwem^[33]. W niecałe dwa miesiące później ten akt normatywny został doprecyzowany przez wydany 14 stycznia 1604 roku Imienny ukaz o karaniu za zdradę i bunt śmiercią, a za mniejsze przestępstwa knutem i zesłaniem do pracy katorżniczej na wieczność lub tylko na dziesięć lat (*Imiennyj, objawlionnyj iz Rozjadu w Preobrażenskijskij prikaz o nakazaniju za izmienu i bunt smiertiju, a za mienszyje prestuplenija knutom i słytkoju w katorżniju rabotu wieczno ili tolko na dziesiat liet*). W jego treści car nakazywał, by

[...] przestępców i rozbójników, którzy dopuścili się morderstwa, w sposób bezpośredni [czynili – D.S.] przestępstwa, zdradę stanu i bunt, karać śmiercią, a którzy [uprzednio – D.S.] byli skazani i następnie zesłani, tych bez [ponownego – D.S.] skazania zsyłać na katorgę, aż na dziesięć lat.

Ten akt normatywny zawężył orzekanie kary śmierci wyłącznie do przestępstw o ciężkiej wadze gatunkowej: zdrady stanu oraz buntu, zaś w pozostałych wypadkach, o ile *Soborowe Ułożenije* taką drastyczną sankcją przewidywało nakazywał jej złagodzenie poprzez tak bezterminowe, jak i określone datą końcową zesłanie do prac katorżniczych^[34].

Wszystkie te regulacje prawnokarne Piotra I kolidowały z *Ułożeniem* wydanym przez jego ojca – cara Aleksieja Michajłowicza w 1649 roku i w praktyce ich stosowanie niosło za sobą wątpliwości co do wzajemnych relacji tychże aktów normatywnych. Próbę ich wyjaśnienia, jak też zhierarchizowania rangi aktów prawnych, stał się ukaz imienny z 15 czerwca 1714 roku o kończeniu spraw według *Ułożenija*, a nie według *Nowoukazanych Statiej* (*Imiennyj ukaz o wierszeniju dieł po Ułożeniju, a nie po Nowoukazanym Statijam*). Utrzymywał on w mocy normy *Soborowego Ułożenija*, ale też paradoksalnie w żaden sposób nie zmieniał statusu prawnego późniejszych

³³ *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii s 1649 goda*, t. IV, 1700-1712 (Sankt-peterburg: Tipografija II Otdielenija Sobstwiennoj Jewo Impiratorskowo Wieliczestwa Kancelarii, 1830), 228, numer: 1951; Naumow, *Prestuplienije i nakazanije w istorii Rossiji*, cz. I, 39.

³⁴ *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii s 1649 goda*, t. IV, 1700-1712 (Sankt-peterburg: Tipografija II Otdielenija Sobstwiennoj Jewo Impiratorskowo Wieliczestwa Kancelarii, 1830), 240, numer: 1957.

ukazów imiennych. Te, które zawierały regulacje z zakresu prawa karnego nieznanne *Ułożeniju* z 1649 roku, a go uzupełniające, nakazywano stosować w praktyce orzeczniczej. Ukaz *expressis verbis* zamierzał bowiem sformułowanie:

[...] nakazać wszystkim rangą sędziom wszystkie sprawy prowadzić zgodnie z *Ułożeniem*; a według nowo ukazanych punktów i według odrębnych ukazów w żadnym wypadku niczego nie czynić, oprócz tych spraw, które w *Ułożeniju* pominięte zostały^[35].

Wydany przez Piotra I w dniu 16 stycznia 1721 roku Reglament Głównego Magistratu (*Reglament ili ustaw Głównego Magistrata*) w rozdziale IX o sądach miejskich (*o sudach graždanskich*) tę regułę interpretacyjną zatwierdzał, stwierdzając, by „[...] w Magistratach wszędzie sąd i śledztwo w sprawach był przeprowadzony według *Ułożenija* i według Jego Wielkiego Gosudara ukazów”^[36]. Kolejne akty normatywne regulujące problematykę prawnokarną z okresu panowania Piotra I – chociażby Kodeks Wojskowy (*Artikuł Wojskij*) z 1715 roku, czy też w części Ustawa morska (*Ustaw morskij*) z 1720 roku, cechowały nadal bardzo surowe zagrożenia za popełnione czyny przestępcze w tym kary cielesne oraz kara główna – kara śmierci^[37].

Ta ostatnia w realiach XVIII wieku była niezwykle okrutna i to najczęściej poprzez sposób jej wykonania. Niezmiernie sugestywny opis takich czynności z marca 1757 roku, a zapewne nie było istotnych różnic w ich przeprowadzeniu w Rosji, podaje Michel Foucault, relacjonując *in extenso* tekst źródłowy zawierający relację z egzekucji, dokonanej wówczas publicznie w Paryżu. Pisał o skazanym, że w treści wyroku zasądzono

[...] „publiczną pokutę przed głównym wejściem do Kościoła Paryskiego” dokąd miał być „wieziony i doprowadzony na wózku, obnażony w jednej koszuli, z płonąca gromnicą wagi dwu funtów w rękę”; potem „w rzeczonym wózku na placu Gréve i na szafocie [...] szarpany obcęgami w piersi, ręce, uda i łydki; prawica dzierżąca nóż, którym dokonał pomienionego

³⁵ *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii s 1649 goda*, t. IV, 1700-1712 (Sankt-peterburg: Tipografija II Otdielenija Sobstwiennoj Jewo Impiratorskowo Wieliczestwa Kancelarii, 1830), 116-117, numer: 2828.

³⁶ *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii s 1649 goda*, t. XIV, 1754-1757 (Sankt-peterburg: Tipografija II Otdielenija Jewo Impiratorskowo Wieliczestwa Kancelarii, 1836), 296, numer: 3708.

³⁷ Naumow, *Prestupljenije i nakazanie w istorii Rossiji*, cz. I, 40-43.

ojcóbójstwa, przypiekana siarką, a miejsca skąd będą drzeć pasy, polewane płynnym ołowiem, gorącą żywicą, woskiem i siarką gotowanymi pospołu; następnie ciało rozwłózione i rozerwane w cztery konie, potem członki i korpus spalone, a popioły rozrzucone na wiatr”.

Świadkowie obecni przy tym dodawali, że:

[...] ta operacja trwała bardzo długo, bo konie których użyto, nie nawykły do włóczenia, toteż zamiast czterech trzeba było zaprzęgać sześć; a że i tego nie wystarczyło, musiano, żeby wyrwać nieszczęśnikowi nogi, podcinać mięśnie i rozrąbywać stawy^[38].

Trzeba dodać, że mieszkańcy Imperium Rosyjskiego w tym samym 1757 roku, pod rządami cesarzowej Elżbiety, pozbawieni byli możliwości obserwowania podobnie drastycznych scen w swojej ojczyźnie.

Przecież już przewrót pałacowy z 25 listopada (6 grudnia) 1741 roku odbył się praktycznie właściwie bez przelewu chociażby jednej kropli krwi, jeżeli nie liczyć osoby współpracującego z hrabią Andriejem Iwanowiczem Ostermanem (1703-1747), generał-admirałem oraz czołowym politykiem i doradcą Anny Leopoldowny, byłym profesorem Akademii Nauk – Christianem Friedrichem Grossem (1696-1742), który zdecydował się popełnić samobójstwo^[39]. Jeszcze w trakcie dokonującego się zamachu stanu przeprowadzono aresztowania bliskich współpracowników Anny Leopoldowny, w tym między innymi: feldmarszałka hrabiego Burkharda Christopha von Münnicha (1728-1767) wraz z synem, hrabiego Ostermana, wicekanclerza hrabiego Michaiła Gawriłowicza Gołowkina (1699-1754), wielkiego marszałka dworu (*ober-gofmarszała*) hrabiego Reinholda Gustawa von Loewenwolde (1693-1758), prezydenta Kolegium Handlu (*Komerz-kolegium*) barona Carla Ludwiga Mengdena (1706-1761) i rzeczywistego radcę stanu Iwana Nazarewicza Temirjaziewa^[40]. W ślad za tym Elżbieta Piotrowna powołała specjalną komisję śledczą na czele której stanął nowo powołany generał-prokurator, książę Nikita Jurijewicz

³⁸ Michel Foucault, *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, tłum. Tadeusz Komendant (Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2020), 9-10.

³⁹ Burkhard Christoph von Münnich, *Zapiski feldmarszałka grafa Minicha*, tłum. Siergiej Nikołajewicz Szubinskij (Moskwa: Gosudarstwienaja publicznaja istoričeskaja biblioteka Rossiji; OOO »Mikrograftech«, 2017), 122; Anisimow, *Impieratorskaja Rossija*, 206-207.

⁴⁰ Münnich, *Zapiski feldmarszałka grafa Minicha*, 120.

Trubeckij (1699-1767). Zarzuciła ona podejrzanym czyny popełnione na szkodę Państwa Rosyjskiego oraz nowej cesarzowej. Ostermanowi podobnie i von Münnichowi przypisano działania, które spowodował, że po śmierci Piotra II Aleksiejewicza (1715-1730), wbrew ostatniej woli Katarzyny I, korona rosyjska przeszła na Annę Joannową, z pominięciem cesarzówny Elżbiety, jak też nakłanianie Anny Leopoldowny do wydania jej za mąż za zubożałego zagranicznego księcia. Feldmarszałka von Münnicha oskarżono natomiast o prowadzenie wojen bez oszczędzania podwładnych mu żołnierzy. Pozostałym z kolei zarzucono między innymi nakłanianie byłej regentki do włożenia na skronie korony imperatorskiej^[41].

Po zakończeniu działalności komisji księcia Trubeckiego, 13 (24) stycznia 1724 roku Senatowi Rządzącemu dostarczono ukaz polecający, by oskarżonych sądzić zgodnie z obowiązującym prawem („*sudit ich po gosudarstwiennym prawam i ukazam*”). Wyrok wydany przez specjalnie powołany przez imperatorkę Sąd Generalny, dwa dni później 15 (26) stycznia, odznaczał się niespotykaną wręcz surowością. Ostermana skazano na śmierć poprzez łamanie kołem, von Münnicha na poćwiartowanie, zaś pozostałych jedynie na ścięcie. Wobec skazanych orzeczono też konfiskatę mienia ruchomego oraz nieruchomości. Już w miejscu egzekucji 18 (29) stycznia oznajmiono im jednak wolę Elżbiety Piotrownej, która zamieniła orzeczoną wobec nich wszystkich karę śmierci, na zesłanie^[42]. W treści wydanego 22 stycznia (2 lutego) 1742 roku manifestu wyjaśniając powody swojej decyzji, i potwierdzając zarazem słuszność orzeczonych przez specjalny Sąd Generalny, aż tak drakońskich kar, stwierdzała oficjalnie używając formy *pluralis maiestatis*: „[...] My, według przyrodzonego Nam Macierzyńskiego miłosierdzia i według darowanej Nam od Boga wspaniałomyślności, Wszechmiłosierna nakazaliśmy ich od tej orzeczonej kary śmierci uwolnić”, zezwalając jednocześnie, by mogli im towarzyszyć ich małżonki, o ile wyrażą na to zgodę.

⁴¹ Kostomarow, *Russkaja istorija w żiznieopisanijach jejo gławniejszych diejatieli*, 1180.

⁴² Siergiej Mijałowicz Sołowjew, *Istorija Rossiji s drevniejszych wremion* (Moskwa: EKSMO, 2019), 713-715; Jelena Marasinowa, „*Zakon*” i „*grażdanstwo*” w Rossiji wtorej połowiny XVIII wieku: oczerki istorii obszczestwiennowo soznanija (Moskwa: OOO »Nowoje Literaturnoje Obozrienije«, 2017, 88-91; Siergiej Aleksandrowicz Kołtunajew, „*Sudiebnaja sistema gosudarstwa w »epochu dworcowych piereworotow«*”, [w:] *Istorija suda i prawosudija w Rossiji*, t. III, *Sodustrojstwo i sudoproizwodstwo w pieriod stonowlenija i rozwitija absolutizma (koniec XVII – sierzedina XIX wieku)*, red. Siergiej Aleksnadrowicz Kołtajew (Moskwa: Izdatielstwo »NORMA«, 2019), 375.

Utrzymywała jednak w całej rozciągłości orzeczoną pełną konfiskatę mienia skazanych^[43].

Według tego samego schematu postępowała imperatorowa Elżbieta w przypadku innych wyroków orzekanych za zdradę stanu i spiski przeciw monarchini. Tak było w sprawie Aleksandra Turczaninowa – kamerlokaja oraz jego współników, podoficerów Pułków Izmailowskiego oraz Preobrażeńskiego: *praporszczika* Piotra Iwaszkina i sierżanta Iwana Snowidowa, którzy uznawali, że Elżbieta jest córką Piotra I nie legitymującą się jakimkolwiek prawem do tronu, co wynikać miało z faktu urodzenia się przed zawarciem oficjalnego związku małżeńskiego jej ojca z Katarzyną I Aleksiejewną, jeszcze wówczas Martą Skawronską. Planowali zamach na życie domniemanej uzurpatorki i jej siostrzeńca, następcę tronu – Karla Petera Ulricha von Schleswig-Holstein-Gottorp, przyszłego cesarza Piotra III Fiodorowicza (1728-1762), a następnie osadzenie na tronie Rosji księcia Joanna VI Antonowicza, którego postrzegali jako *par excellence* prawowitego i zarazem jedyne go sukcesora Anny Joannowny. Kara śmierci orzeczona wobec żołnierzy spiskowców w grudniu 1742 roku została zamieniona wyłącznie na obcięcie nozdrzy, zaś w przypadku Turczaninowa dodatkowo pozbawiono go języka. Kolejnym krokiem stało się zesłanie całej trójki spiskowców na Syberię^[44].

W lipcu 1743 roku rozpoczęła się też sprawa Łopuchinów, którzy wespół z posłem w Sankt-Petersburgu, pochodzącej z dynastii Habsburgów królowej Czech i Węgier oraz cesarzowej Austrii Marii Teresy (1717-1780) markizem Antonio Otto Botta-Adorno (1688-1774), działającym rzekomo w imieniu skonfliktowanego z jego mocodawczynią, królem Prus Fryderykiem II Hohenzollernem (1712-1786) zamierzali doprowadzić do uwolnienia wszystkich członków Rodziny Brunszwickiej z miejsca ich osadzenia w Rydze i detronizacji Elżbiety Piotrowny. Uczestnicy tego spisku: dama dworu Anny Leopoldowny, a także i Elżbiety Natalia Fiodorowna Łopuchina, *de domo* von Balken (1699-1763), jej mąż generał-lejtnant

⁴³ Gienwarija 22, 1742 goda *Manifest. – Ob otmienje smiertnoj kazni prigoworionym k onoj Generalnym Sudom Gosudarstwiennym prestupnikam Ostermanu, Minichu, Gołowkinu, Lewenwoldu, Mendgenu i Temirjaziewu – S pritoženijem wypiski iz sentencji Generalnow Suda o proczich prikosnowiennych k siemu diełu prestupnikach*, [w:] *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii*, t. XI, s 1740 po 1743 (Sanktpeterburg: Tipografija II Otdielenija Sobstwiennoj Jewo Impieratorskowo Wielczestwa Kancelarii, 1830), 574-575, numer: 8506.

⁴⁴ Kostomarow, *Russkaja istorija w żiznieopisanijach jejo gławniejszych diejatieli*, 1183.

Stiepan Wasiljewicz Łopuchin (ok. 1685-1781) oraz ich syn kamerjunkier w randze podpułkownika gwardii Iwan Stiepanowicz Łopuchin (1720-1781) wraz z kilkoma innymi osobami z kręgów arystokracji poddani torturom przyznali się do winy. Trójkę Łopuchinów skazano na karę śmierci poprzez łamanie kołem i pozbawienie języków. Imperatorowa złagodziła ten wyrok, zamieniając karę główną na publiczne biczowanie knutem oraz ucięcie języków, a następnie zesłanie na Syberię i konfiskatę dóbr. Większość pozostałych uczestników tego sprzysiężenia ukarano została chłostą i zesłaniem. Markiz Botta wyjechał z Sankt-Petersburga i na żądanie imperatorowej jego mocodawczyni Maria Teresa osadziła go w areszcie domowym pod strażą, zaś po roku na prośbę Elżbiety wyrażającej swoje zadowolenie z kary, która go spotkała został zwolniony. Z kolei Fryderyk II przekazał jej poprzez rosyjskiego posła w Berlinie „sąsiedzką radę”, by przenieść całą Rodzinę Brunszwicką z Rygi w głąb Rosji, co też uczyniono, kierując ich początkowo do Oranienburga, leżącego wówczas w guberni woroneskiej, a następnie latem 1744 roku nakazano ich przeniesienie do położonego nieopodal Archangielska miasta Chołmogory, z zaleceniem jednocześnie ścisłego odizolowania Joanna VI Antonowicza od jego najbliższych^[45].

Elżbieta Piotrowna, której decyzje indywidualnie w pewien sposób złagodziły orzeczone kary – niewykonywanie egzekucji i zastąpienie śmierci najczęściej mutylacją, w 1744 roku zdecydowała się na pierwszy krok ku rozwiązaniu systemowemu, wydając 7 maja *ukaz o przysyłaniu do Senatu list więźniów skazanych na karę śmierci, lub na śmierć polityczną. O niewykonywanie wobec nich wyroku przed ukazem Senatu*, w którym odwołując się do sytuacji na obszarze całego Imperium Rosyjskiego, w tym także w siłach zbrojnych wskazywała na to, że w wielu przypadkach „[...] karę śmierci i śmierć polityczna jest czyniona nie według rzeczywistych win, a z innych przyczyn i niewinnie”. Stąd też żądała, by wszystkie odpisy i ekstrakty wyroków zasądzających karę śmierci lub śmierci politycznej, pod tym ostatnim terminem rozumiejąc przeprowadzenie swoistej inscenizacji egzekucji, a następnie wykonanie kary gatunkowo lżejszej i zesłanie bądź

⁴⁵ Sołowjew, *Istorija Rossiji s drewniejszych wremion*, 1185-1188; Henryk Wereszycki, *Historia Austrii* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Wydawnictwo Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1996), 122; Wacław Felczak, *Historia Węgier* (Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Wydawnictwo Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1983), 170; Ignac Romsics, *Historia Węgier*, tłum. Agnieszka Barszczewska, Szymon Brzeziński, Maciej Sagata (Poznań: Media Rodzina, 2018), 248-249; Christopher Clark, *Prusy. Powstanie i upadek 1600 – 1947*, tłum. Jan Szkućliński (Warszawa: Bellona, 2009), 186; 192.

też wyłącznie zesłanie, były przesyłane do Senatu Rządzącego celem ich weryfikacji. Jednocześnie surowo zabraniano przeprowadzania egzekucji i śmierci politycznych już skazanych, jak też i w przeszłości^[46].

Istotą zatem tego ukazu stała się nie tyle likwidacja kary śmierci w Rosji, co raczej wprowadzenie *moratorium* na jej wykonywanie^[47]. Do tej kwestii Elżbieta Piotrowna podczas swojego panowania wracała jeszcze kilkakrotnie. W zatwierdzonej przez nią opinii Senatu Rządzącego z dnia 29 marca (9 kwietnia) 1753 roku nakazywała, by w przypadku popełnienia przestępstw zagrożonych karą śmierci jej nie stosować, zamieniając ją na karę chłosty wykonywaną knutem, połączoną z wycięciem nozdrzy oraz dożywotnim zesłaniem^[48]. Półtora roku później, 30 września (11 października) 1754 roku cesarzowa Elżbieta potwierdziła w wydanym przez siebie akcie normatywnym swoje wcześniejsze decyzje co do niewykonywania kary śmierci i *expressis verbis* stwierdziła, ażeby w przypadkach

[...] naturalnej i politycznej śmierci, określonych ściśle w prawach i ukazach państwowych, zgodnie z poprzednimi ukazami Jej Cesarskiej Wysokości, teźże śmiertelnej egzekucji do rozpatrzenia i [wydania - D.S.] właściwego dla niej ukazu nie wykonywać,

a orzeczoną karę śmierci zamieniać na inne kary – bicie knutem, wyrwanie nozdrzy, napiętnowanie słowem „*wor*” (ros. przestępca), co miano czynić poprzez wypalenie rozgrzanym żelazem znaku w formie litery „*W*” na czole, zaś na jednym z policzków litery „*O*”, a na drugim – „*R*”. Ponadto nakazywała imperatorowa zsyłanie skazanych do ulokowanej na brzegu Zatoki Fińskiej miejscowości Ragervik (obecnie na terenie Estonii miasto Paldiski, położone na półwyspie Pakri) lub też do innych miejsc

⁴⁶ Ukaz z 7 maja 1744 roku – *O prisiłkie w Senat spiskow o kołodnikach prigoworiennych k smiertnoj kazni, ili k političeskoj smierti o nieispołnieni nad nimi prigowora prieźdie Senatskowo ukaza*, [w:] *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii*, t. XI, S 1740 po 1743 (Sanktpeterburg: Tipografija II Otdielenija Sobstwiennoj Jewo Impieratorskowo Wielczestwa Kancelarii, 1830), 114, numer: 8944; Marasinowa, »Zakon « i » graźdanstwo« w Rossiji wtorej połowiny XVIII wieka: oczerki istorii obszczestwiennowo soznanija, 96.

⁴⁷ Naumow, *Prestupljenije i nakazanije w istorii Rossiji*, cz. I, 50.

⁴⁸ *Wysoczajszij utwierździennyj dokład, 29 marta 1753 goda. – O imienowanii političeskuju smiertiju: wezwiedienije na wisilincu, ili położenije gołow na płachtu, i opriedielenii w Senat ekstraktow iz dieł po kotorym prestupnikow prisuźdajutsia k naturalnoj ili političeskoj smierti, nie priwodija prigowora w ispołnienie*, [w:] *Połnoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii s 1649 goda*, t. XIII, 1749 – 1753, 813, numer: 10087.

ulokowanych dostatecznie daleko od Moskwy i Sankt-Petersburga na pozostałej części terytorium Rosji^[49].

W sierpniu 1754 roku Elżbieta powołała przy Senacie Rządzącym specjalną Komisję Kodyfikacyjną (*Ułożonnaja Komisja*), w której pierwszym składzie zasiedli: 1) generał-major Iwan Iwanowicz Diwow (1706-1773), jako jej przewodniczący oraz: 2) wiceprezydent Kolegium Sprawiedliwości (*Justiz kollegia*) Friedrich Johann von Emme – Fidor Iwanowicz Emme (1699-1767); 3) obersekretarz Senatu Rządzącego Aleskandr Iwanowicz Glebow (1772-1790); 4) asesor kolegialny Wasilij Liapunow; 5) burmistrz Głównego Magistratu Iwan Wichliajew; 6) główny sędzia *Prikazu Śledczego* (*Sysknoj Prikaz*) Nikita Siemienowicz Biezobrazow (1703-?); 7) główny sędzia *Prikazu Sądowego* (*Sudnoj Prikaz*) Iwan Iwanowicz Juszkow (zm. 1786), a także: 8) rosyjski uczonego niemieckiego pochodzenia, profesor Akademii Nauk w Sankt-Petersburgu Frederic Henri Strube de Piermont w wersji rosyjskiej: Fridrich Genrich de Pirmont (1704-1776). Mieli oni przedstawić projekt nowego *Ułożenija* regulującego: 1) ustrój sądów; 2) status prawny poddanych Imperium Rosyjskiego; 3) prawo rzeczowe ze szczególnym uwzględnieniem dóbr nieruchomości oraz ruchomości; 4) kwestię kar, w tym też pieniężnych oraz wyrokowania. Po roku pracy w 1754 roku Komisja Kodyfikacyjna przedstawiła Senatowi wyłącznie projekt nowej kodyfikacji karnej, stojący w ostrej opozycji wobec dotychczasowych działań na tej niwie cesarzowej Elżbiety. Składał się on z dwóch części: 1) „sądowej” oraz: 2) „kryminalnej”^[50]. Ta pierwsza obejmowała procedurę sądową, zaś ta druga była zbiorem norm prawa karnego materialnego. W znacznej mierze powiełała ona rozwiązania przyjęte w *Ułożeniju* cara Aleksieja Michajłowicza z 1649 roku oraz ustawodawstwo karne Piotra Wielkiego zawarte w licznych aktach prawnych z okresu jego panowania, takich chociażby jak: Kodeks Karny Wojskowy (*Woinskij artykuł*), Ustawa Morska (*Morskij ustaw*) czy też Generalny Reglament (*Gieneralny riegłament*). Ignorowała natomiast całkowicie ukazy panującej imperatorowej Elżbiety dotyczące kary

⁴⁹ Ukaz Senatskij 30 sientjabrja 1754 goda – O rewiziji ugołownych diel po raznym wiadomostwam, i o potwierdźdienii ukaza 1753 goda ijunia 18, o zamienienii smiertnoj kazniju politczeskiju s objasnieniem, czto poczitat sieju kaznije i czto nakazaniem, [w:] *Połonoje sobranije zakonow Rossijskoj imperii s 1649 goda, t. XIV, 1753 – 1757* (Sankt-peterburg: Tipografija II Otdielenija Jewo Impieratorskowo Wieliczestwa Kancelarii, 1830), 235, numer: 10306.

⁵⁰ Naumow, *Prestuplienije i nakazanije w istorii Rossiji*, cz. I, 50; Marasinowa, »Zakon « i » graźdanstwo« w Rossiji wtorej połowiny XVIII wieka: oczerki istorii obszczestwiennowo soznania, 112,

śmierci, *de facto* też zastępowała pojęcie „śmierci politycznej” nowym terminem recypowanym do prawnego języka rosyjskiego – „śmiercią cywilną” (*graždanskaja smiert*). Elżbieta odmówiła po czterech latach w 1759 roku zatwierdzenia tego projektu, nakazując jego uzupełnienie o pominięte przez Komisję Kodyfikacyjną materie, zaś w 1761 roku, w którym nastąpił jej zgon, ustami swojego ministra i zarazem prywatnego sekretarza Adama Wasiljewicza Olsufijewa (1721-1784) przekazała, by nie wprowadzać do norm prawa karnego nowego *Ułożenija* sankcji w postaci kary śmierci. Trzeba też dodać, że w projekcie Komisji Kodyfikacyjnej, obok już tradycyjnych dla Rosji sposobów wykonania kary śmierci, takich jak: ścięcie, powieszenie, spalenie, łamanie kołem, wlanie do gardła roztopionego ołowiu, znalazły się też do tej pory nieznane: rozerwanie skazańca na części poprzez pięcioro koni (miała być stosowana wobec winnych popełnienia ciężkich przestępstw politycznych), czy też wprowadzano karę śmierci za kradzież mienia o wartości przekraczającej 40 rubli, jak też za podobny czyn w warunkach powrotu do przestępstwa po raz trzeci (recydywa). Trudno jest jednak mówić w tym przypadku o swoistej frondzie członków Komisji Kodyfikacyjnej wobec polityki karnej cesarskiej Elżbiety, bo w istocie rzeczy kara śmierci nie została formalnie zniesiona, chociaż pod rządami tej imperatorowej jej nie wykonywano. Sytuacja ta, wskazuje jednak na pewien opór środowisk polityczno-urzędniczych wobec wprowadzonego przez Elżbietę *moratorium*. Można przypuszczać, że gdyby nie jej śmierć, doszłoby do daleko idącej różnicy zdań pomiędzy szeroką częścią elity politycznej a monarchią w kwestii, być może całkowitej likwidacji kary głównej. Nie można jednak raczej Elżbiecie odmówić chęci humanitaryzacji ustawodawstwa karnego w Rosji i wreszcie wierności złożonej w chwilach poprzedzających moment przewrotu pałacowego przed ikoną *Spas Nierukotwornyj* przysiędze, że jeżeli plany co do objęcia tronu się ziszczą, to już nigdy nie będzie wykonana w Imperium Rosyjskim kara śmierci^[51].

Podczas rządów cesarskiej Elżbiety udało się także wyjaśnić jeszcze jedno zagadnienie z zakresu prawa karnego dotyczące określenia wieku osób nieletnich popełniających czyny zabronione i ich odpowiedzialności za nie. *Sobornoje Ułożenije* ani też późniejsze akty normatywne nie zawierały żadnych rozwiązań prawnych wskazujących wiek dzieci, które z uwagi

⁵¹ Marasinowa, »Zakon« i »graždanstwo« w Rossiji wtorej połowiny XVIII wieku: oczerki istorii obszczestwiennowo soznania, 96, Kliuczewskij, *Russkaja istorija*, 732; Michaił Michajłowicz Speranskij, *O zakonach. Izbrannyje raboty i pisma* (Moskwa: Jurajt, 2021), 77-78.

na tą przesłankę nie podlegały ani torturom, ani też karze śmierci. Na kanwie zabójstwa popełnionego przez 14-letnią dziewczynkę, która pozbawiła na Syberii życia dwójkę małych dzieci, Senat Rządzący rozpatrując tę sprawę sformułował wiążącą opinię prawną, że nieletnim przestępcą jest osoba popełniająca czyn zabroniony przed ukończeniem 17 roku życia. Do tej granicy wiekowej, sprawcy nie podlegali zesłaniu, biciu knutem ani też karze śmierci, o ile nawet obowiązujące normy prawnokarne takie sankcje przewidywały w popełnionych tego rodzaju przestępstwach. W zamian za to skazani w wieku do 17 roku życia podlegali karze chłosty biczem z plecionego rzemienia oraz osadzeniu w monasterze na okres 15 lat w celu dokonania pokuty i osiągnięcia poprawy^[52].

Tak *par excellence* humanitarna postawa Elżbiety Piotrowny przyniosła jej uznanie w oczach elit europejskiego Oświecenia, zaś Cesare Beccaria, autor powstałego w 1764 roku głośnego traktatu *O przestępstwach i karach*, składając hołd rządowi tej cesarzowej, podczas których wobec nikogo nie wykonano w Rosji kary śmierci, poświęcił cesarzowej wzmiankę tej treści w swoim dziele, pisząc: „[...] dwadzieścia lat panowania imperatrycy moskiewskiej Elżbiety, która dała ojcom ludów znakomity przykład, równy co najmniej wielu zwycięstwom okupionym krwią synów ojczyzny”^[53]. Być może warto, by także w podręcznikach do historii prawa znalazło się miejsce dla tych pionierskich usiłowań córki Piotra Wielkiego, z uwzględnieniem oczywiście kontekstu czasu i miejsca wydarzeń, a zmierzających do wyeliminowania najbardziej drastycznej z kar i zarazem nieodwracalnej w żaden sposób kary śmierci.

Bibliografia

- Andriejew Igor Lwowicz, *Aleksiej Michajłowicz Tiszajszij*. Moskwa: Izdatielstwo »Akademiczeskij projekt«, 2018.
- Anisimow Jewgienij Wiktorowicz, *Impieratorskaja Rossija*. Sankt-Peterburg: OOO »Piter – Press«, 2016.

⁵² Naumow, *Prestuplienije i nakazanie w istorii Rossiji*, cz. I, 51.

⁵³ Cesare Beccaria, *O przestępstwach i karach*, tłum. Emil Stanisław Rappaport (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1959), 19-20, 144; Waliszewskij, *Elizawieta Pietrowna*, 159.

- Anisimow Jewgienij Wiktorowicz, *Jelizawieta Pietrowa*. Moskwa: Mołodaja Gwardia, 1999.
- Anisimow Jewgienij Wiktorowicz, *Rossija w sierednie XVII wieku*. Moskwa: «Myśl», 1988.
- Azarewicz Dmitrij Iwanowicz, *Istorija bizantijskowo prawa*, cz. II, Jarosławł: Tipografija Germana Wilgelma Falke, 1877.
- Beccaria Cesare, *O przestępstwach i karach*, tłum. Emil Stanisław Rappaport. Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze, 1959.
- Bielajew Iwan Dmitrijewicz, *Lekcji po istorii russkowo zakondatielstwa*. Moskwa: Izdatielstwo »Rodnaja strana«, 2018.
- Bogosłowski Michaił Michajłowicz, *Rossijskij XVIII wiek*, t. II, Moskwa: Izdatielstwo «Nowyj chrongraf», 2010.
- Brikner Aleksandr Gustawowicz, *Istorija Piotra Wielkiego*. Moskwa: Izdatielestwo AST-ASTREL, 2004.
- Clark Christopher, *Prusy. Powstanie i upadek 1600-1947*. tłum. Jan Szkudliński. Warszawa: Bellona, 2009.
- Felczak Waćław, *Historia Węgier*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Wydawnictwo Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1983.
- Figes Orlando, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891-1924*, tłum. Beata Hrycak. Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2009.
- Foucault Michel, *Nadzorować i karać. Narodziny więzienia*, tłum. Tadeusz Komentant. Warszawa: Wydawnictwo Aletheia, 2020.
- Frisow Nikołaj Nikołajewicz, *Wstuplenie na prestoł impieratrycy Jelizawiey Piotrowny*. Kazań: Tipografija Impieratorskowo Uniwersiteta, 1887.
- Gribielskij Piotr, Aleksandr Mirwis, *Dom Romanowych. Biograficzeskije swiedienija o czlenach carstwowawszego doma, ich predkach i rodstwiennikach*. Sankt-Peterburg: »LIO Redaktor«, 1992.
- Heller Michaił, *Historia Imperium Rosyjskiego*, tłum. Eugeniusz Melech, Tadeusz Kaczmarek. Warszawa: Wydawnictwo «Książka i Wiedza», 2000.
- Isajew Igor Andriejewicz, *Istorija gosudarstwa i prawa Rossiji*. Moskwa: NORMA-INFRA, 2013.
- Isajew Igor Andriejewicz, „Istorija sozdanija Sobornowo Ułożenija. Istoczniki i struktura”, [w:] *Istorija suda i prawosudija w Rossiju*, t. II, *Zakonodatielstwo i prawosudieje w Moskowskom gosudarstwie (koniec XV – 70-tyje gody XVII wieku)*, red. Natalia Michajłowna Zołotuchina. Moskwa: NORMA, 2019.
- Kartaszew Anton Władimirowicz, *Istorija russkoj Cerkwi*. Moskwa: Izdatielstwo EKSMO, 2005.
- Kliuczewskij Wasilij Osipowicz, *Russkaja istorija*. Moskwa: Izdatielstwo „E”, 2016.

- Kollman Nancy Shields, *Prestuplenije i nakazanie w Rossiji ranniewo Nowowo wremieni*, tłum. Piotr Igorujewicz Prudrowskij, Marija Siergiejewna Mieńszykowa, Aleksandra Wasilijewna Worobiowa, Jelena Anatolijewna Kirpianowa, Jekaterina Giennadiejwna Domnina. Moskwa: »Nowoje Literaturnoje Obozrienije«, 2016.
- Kollmann Nancy Shields, *Rossija i jejo imperia 1450-1801*, tłum. Władimir Pietrow. Boston -Sankt-Peterburg: Academic Studies Press/Bibłorossika, 2023.
- Kostomarow Nikołaj, *Russkaja istorija w żiznieopisanijach jejo gławniejszych diejatieli. Połnoje izdanije w odnom tomie*. Moskwa: Izadielstwo ALFA-KNIGA, 2017.
- Kołtunajew Siergiej Aleksandrowicz, „Sudiebnaja sistema gosudarstwa w »epochu dworcowych piereworotow«”, [w:] *Istorija suda i prawosudija w Rossiji*, t. III. *Sodustrojstwo i sudoproizwodstwo w pieriod stonowlenija i rozwitija absolutizma (koniec XVII – sierzedina XIX wieka*, red. Siergiej Aleksnadrowicz Kołtajew. 356-408. Moskwa: Izdatielstwo »NORMA«, 2019.
- Kwiatkowska Irena, *Prawo karne w kodyfikacji rosyjskiej 1649 roku*. Warszawa-Kraków: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984.
- Lieven Dominic, *The Cambridge History of Russia*, t. II, *Imperial Russia, 1689-1917*. Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
- Marasinowa Jelena, „Zakon” i „grażdanstwo” w Rossiji wtorej połowiny XVIII wieka: *oczerki istorii obszczestwiennowo soznania*. Moskwa: OOO »Nowoje Literaturnoje Obozrienije«, 2017.
- Münnich von Burkhard Christoph, *Zapiski feldmarszała grafa Minicha*, tłum. Siergiej Nikołajewicz Szubinskij. Moskwa: Gosudarstwiennaja publicznaja instroczejskaja biblioteka Rossiji; OOO »Mikrograftech«, 2017.
- Naumow Anatolij Walentynowicz, *Prestuplenije i nakazanie w istorii Rossiji*, cz. I. Moskwa: OOO »Prospekt«, 2021.
- Pawlenko Nikołaj Iwanowicz, *Istorija Piotra Wielkiego*. Moskwa: Izdatielstwo »WIE-CZE«, 2006.
- Pawlenko Nikołaj Iwanowicz, *Jelizawieta Pietrowna*. Moskwa: Rossijskoje wojenno-istoriczeskoje obszczestwo, 2023.
- Pawłow Aleksiej Stiepanowicz, *Sokraszczionnyj kurs lekcji cerkownowo prawa*. Brak miejsca wydania i nazwy wydawnictwa, 1899.
- Pipes Richard, *Rewolucja rosyjska*. tłum. Tadeusz Szafar. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1994.
- Presniakow Aleksandr Jewgieniewicz, „Prawitelstwujuszczij Senat w carstwowanije Jelizawiety Pietrowny i Piotra Fiedorowicza”, [w:] Nikołaj Dmitrejewicz Czeczulin, Aleksandr Emiliewicz Nolde, Michaił Aleksandrowicz Polijewtokow, Aleksandr Jewgieniewicz Presniakow, *Istorija Prawitelstwujuszcziewo Senata za dwiesti let 1711-1911 gg.*, t. II. Sankt-Peterburg, 1911.

- Risanovsky Nichocalas, Mark Steinberg, *Historia Rosji*, tłum. Anna Bernaczyk, Tomasz Teszner. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2009.
- Romsics Iganc, *Historia Węgier*, tłum. Agnieszka Barszczewska, Szymon Brzeziński, Maciej Sagata. Poznań: MEdia Rodzina, 2018.
- Rożnow Artiemij Anatolijewicz, „Nakazanija po Sobornomu ułożeniju 1649 goda”, [w:] *Istorija suda i prawosudija w Rossiji*, t. II, *Zakondatielstwo i prawosudije w Moskowskom gosudarstwie (koniec XV – 70 – tyje gody XVII wieku)*, red. Natalia Michajłowna Zołotuchina. Moskwa: NORMA, 2019.
- Rożnow Artiemij Anatolijewicz, „Sistema priestuplenij po Sobornomu ułożeniju 1649”, [w:] *Istorija suda i prawosudija w Rossiji*, t. II, *Zakonodatielstwo i prawosudije w Moskowskom gosudarstwie (koniec XV – 70 – tyje gody XVII wieku)*, red. Natalia Michajłowna Zołotuchina. Moskwa: NORMA, 2019.
- Sołowjew Siergiej Mijałowicz, *Istorija Rossiji s drewniejszych wremion*. Moskwa: EKSMO, 2019.
- Sołżenicyn Aleksander, *Dwieście lat razem 1795 – 1995*, cz. I, *W przedrewolucyjnej Rosji*, tłum. Adolf Mayer, Natalia Michalak. Wrocław: Wydawnictwo Wektory, 2012.
- Speranskij Michaił Michajłowicz, *O zakonach. Izbrannye raboty i pisma*. Moskwa: Jurajt, 2021.
- Sokołow Aleksandr, *Nieruskije ruskije. Istorija służenija Rossiji. Inozemnyje predstawiteli siemji Romanowych*. Moskwa: Izdatielstwo «Centropoligraf», 2021.
- Waliszewskij Kazimir, *Jelizawieta Pietrowna: Docz’ Piotra Wielikowo*. Moskwa: TERRA-Knižnyj Klub, 2003.
- Wereszycki Henryk, *Historia Austrii*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Wydawnictwo Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1983.
- Władimirskij-Budanow Michaił Flegontowicz, *Nowyja Otkrytija w istorii Ułożenija cara Aleksiejewicza Michajłowicza*. Kijów: brak nazwy wydawnictwa, 1880.
- Władimirskij-Budanow Michaił Flegontowicz, *Obzor istorii russkowo prawa*. Moskwa: Izdatielskij Dom »TERRITORIJA BUDUSZCZIEWO« 2005.
- Żułanow Aleksander Władimirowicz, Minger, Isabella Aleksandrowna. Tieppijew, Ałan Ałtyjewicz, „Ot Sobornowo ułożenija k »Nowoukazanym statijom«: rozwitije russkowo prawa wo wtoroj połowinie XVIII wieku” *Prawo i uprawlenie*, nr 9 (2022): 136-139.

